

Jan de Jong

Devoot door de dood

Het grafmonument van kardinaal Everhard de la Marck in Luik

Eén van de grootste en opvallendste grafmonumenten in de Lage Landen was het praalgraf van de prins-bisschop van Luik, Everhard kardinaal de la Marck. In 1527 had hij tegen enorme kosten dit mausoleum voor zichzelf laten oprichten in de Sint-Lambertuskathedraal. Dit artikel probeert de vraag te beantwoorden: hoe waardeerden tijdgenoten dit door het vele verguldsel letterlijk schitterende praalgraf? Zagen zij het als een monument van kardinale ijdelheid of zette het hen aan tot meditatie over de vergankelijkheid van het leven en gevoelens van devotie jegens de Heer van leven, dood en leven na de dood?

Op vrijdag 17 januari 1538 deed de Zuid-Nederlandse kardinaal Everhard van der Marck, prins-bisschop van Luik, zich overdadig tegoed aan mosselen (afb. 1). Hij moest zijn gulzigheid zwaar bekopen. 's Avonds voelde hij zich zwak worden en 's nachts leed hij zo'n hevige dorst, dat hij vóór het aanbreken van de ochtend al meer dan dertien keer drinken had laten brengen. De kwaal werd steeds heviger en na een maand blies hij zijn laatste adem uit, in de nacht van zaterdag 16 op zondag 17 februari.¹

Een week later werd zijn lichaam, geurend naar kruiden en gekleed in overeenstemming met zijn status en waardigheid, bijgezet in de Sint-Lambertuskathedraal in Luik, in een groot verguld grafmonument dat hij tien jaar eerder voor zichzelf had laten oprichten. In verwijzing daarnaar luidde de epitaaf: 'Everhard de eerste, uit het geslacht de la Marck de derde, die [immer] de dood voor ogen had, heeft [dit monument] bij leven voor zichzelf opgericht.' Het hart van de kardinaal werd begraven in het

klooster van de Kruisbroeders in Hoei en zijn ingewanden in het klooster van Zevenborren.²

De grootte en kostbaarheid van het grafmonument in de Sint-Lambertuskathedraal lijken erop te wijzen dat het meer was dan simpelweg een laatste rustplaats. Waarom had de kardinaal dit monument al in 1527 laten plaatsen en waarom verwees het zo nadrukkelijk naar hemzelf, via diverse inscripties en een levensgroot portret ten voeten uit? Lijkt het daardoor niet meer een monument van ijdelheid dan een grafmonument? Hoe reageerden tijdgenoten op deze manifestatie van pracht en praal ten bate van de kardinaals eigen nagedachtenis? Of is het praalgraf juist een herinneringsteken van vergankelijkheid, dat beschouwers confronteerde met het feit dat ook belangrijke kerkleiders als een kardinaal niet ontkomen aan de dood?

Afbeelding 1. Jan Cornelisz. Vermeyen, Portret van kardinaal Everard de la Marck, olie op paneel, ca. 1528. Amsterdam, Rijksmuseum.

Hoe zag het grafmonument eruit?

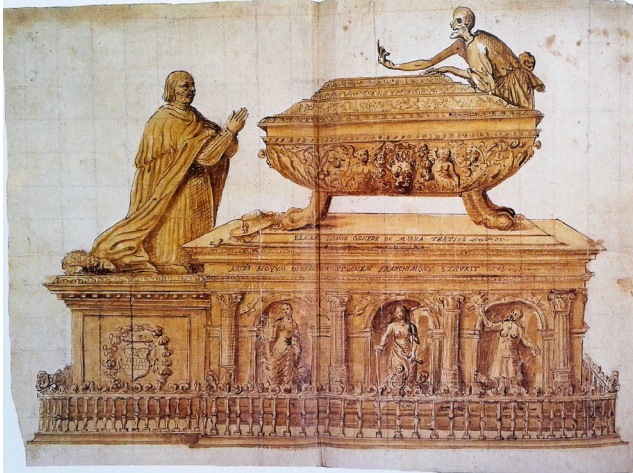
Om deze vragen te kunnen beantwoorden is het noodzakelijk om het grafmonument eerst te beschrijven. Helaas is het niet mogelijk om dat te doen met behulp van foto's, omdat het monument verloren is gegaan in het vuur van de Franse Revolutie, evenals de Sint-Lambertuskathedraal. Gelukkig bestaan er nog wel tekeningen en prenten die een indruk geven. De meest duidelijke daarvan lijkt een tekening uit omstreeks 1650, die is gemaakt door kanunnik Henri van den Berch (fig. 2).³ In combinatie met de uitvoerige beschrijvingen van Philippe de Hurge uit 1615 en Mattheus Brouërius van Nidek uit 1705, scheppen zij een vrij volledig beeld.⁴

Het vrijstaande grafmonument stond, omringd door een balustrade, in het koor van de kathedraal en was ongeveer 12 voet lang en 6 voet breed (= 3,50 x 1,75 m).⁵ Het beeld van de knielende kardinaal en de andere figuren bovenop het monument waren levensgroot. Het geheel was gemaakt van marmer, porfier en dik verguld brons. De sokkel bestond uit twee delen: een hoger en langer deel met bovenop een sarcofaag en een bronzen skelet, en een lager, korter deel met een beeld van de knielende kardinaal. In het

grotere deel van de sokkel waren zeven nissen aangebracht, met beelden van vrouwen die de Zeven Deugden personifieerden⁶: drie aan beide lange zijden en één aan de korte kant. Merkwaardig is dat deze personificaties niet – zoals gangbaar was – vergezeld gingen van Bijbelse of historische figuren die deze deugden vertegenwoordigden, maar dat aan hun voeten personen lagen die door deze deugden waren overwonnen. Verklarende inscripties meldden dat, bijvoorbeeld, ‘Rechtvaardigheid heeft de onbillijke Nero gewurgd’, ‘Dapperheid heeft de trotse Holofernes gedood’, enzovoorts.⁷ Op de lijst boven deze nissen stonden lange inscripties die de titels, gedenkwaardige daden en levensjaren van de kardinaal vermeldden.⁸

Op het korte en iets lagere deel van de sokkel was een beeld geplaatst van de kardinaal in priesterlijke kledij, knielend, de handen gevouwen, met naast zich een hond en voor zich zijn staf en kardinaalshoed. De kardinaal richtte zich naar het hogere deel van de sokkel, waarop een sarcofaag stond. Vanachter deze doodskest verrees een skelet in een lang gewaad – onmiskenbaar een personificatie van de Dood – die met zijn wijsvinger de kardinaal uitnodigde naar hem toe te komen. De boodschap was duidelijk: *Memento mori*, dat wil zeggen gedenk te sterven, want de uitnodiging van de dood is uiteindelijk voor ieder mens onontkoombaar. Maar of de kardinaal op het grafmonument zó was weergegeven dat het leek alsof hij inderdaad gehoor gaf aan die oproep, is niet helder. Het hoofd van het beeld zat namelijk los, zodat het kon draaien. Afhankelijk van de richting van het hoofd kon men het dus doen lijken – aldus de beschrijving van Philippe de Hurge uit 1615 – alsof de kardinaal uit angst wegkeek van de Dood, alsof hij voor de Dood op zijn hoede was, zodat die hem nooit onverwachts zou overvallen, of alsof hem door rond te kijken niets ontging van problemen in de kudde der gelovigen die aan zijn zorg was toevertrouwd.⁹ Uiteraard kon men daar andere interpretaties aan toevoegen, afhankelijk van de blikrichting van de kardinaal; bijvoorbeeld dat de kardinaal de Dood recht in de ogen durfde kijken of dat hij de Dood negeerde door zijn blik af te wenden. Tussen de kardinaal en de Dood stonden twee levensgrote vrouwenfiguren met een allegorische betekenis, die volgens Philippe de Hurge niet (meer) voor iedereen begrijpelijk was, zelfs niet voor geleerde mensen. Persoonlijk meende hij dat zij de ‘Eeuwige Gelukzaligheid’ en de ‘Eeuwige Verdoemenis’ verbeeldden.¹⁰ Wie de maker was van dit grote en ingenieuze monument is niet bekend, maar dankzij een inscriptie is wel de naam overgeleverd van de goudsmid uit Brussel die al het brons verguldde: Pierre le Comte.¹¹ Volgens het relaas van kanunnik Henri van den Berch uit omstreeks 1650 was de laag

verguldsel zo dik, dat de grote hoeveelheid kwikzilverdampen die vrijkwamen tijdens het proces van vergulden een ernstige ziekte bezorgde aan Pierre le Comte en zelfs het leven kostte aan enkelen van zijn medewerkers.¹² Vanwege de kostbaarheid was het monument alleen op zon- en feestdagen in volle glorie te zien en was het doordeweeks overdekt met een beschermhoes van rood leer, die reikte tot aan de vloer.¹³

Afbeelding 2. Grafmonument van kardinaal Everard de la Marck in de Sint-Lambertuskathedraal in Luik, ca. 1650. Tekening in de *Chronique de Liège*, t. II, 38-38bis; Luik, Bibliothèque centrale, Fonds de Theux, ms. 927. Uit: Jean Lejeune (ed.), *Liège et son palais. Douze siècles d'histoire* (Antwerpen : Mercator Fonds, 1980), 112.

Reacties op het grafmonument

Het grafmonument van de kardinaal trok veel aandacht, maar oogstte niet altijd bewondering. De kostbaarheid van de materialen en de nadrukkelijke aanwezigheid van (het beeld van) de kardinaal, riepen ook weerstand op. Al in 1555 schreef Johannes Sleidanus in zijn beroemd geworden *Toestand van de religie en de staat onder Keizer Karel V* over het 'uiterst somptueuze praalgraf' (*sepulchrum sumptuosissimum*) van de kardinaal. Afkeurend voegde hij eraan toe dat de verkwistende rijkdom ervan paste bij de kardinaals liefde voor pracht en praal.¹⁴ Zijn woorden luiden in de Engelse vertaling door John Daus uit 1560: 'Theye that knewe the man well, affirme that he did this for a certen ostentation, for that he was most desyrous of vayne glorie,

and toke pleasure in that pompe and solemnitie.¹⁵ Blijkbaar beschouwde Sleidanus het praalgraf vooral als een monument van de kardinaals ijdelheid.

Dergelijke kritiek op vertoon van rijkdom lag voor de hand en blijkt impliciet uit andere gevallen waar een kardinaal zijn wensen kenbaar maakte voor een eigen grafmonument. Zo bepaalde kardinaal Francesco Abbondio Castiglioni in het testament dat hij kort voor zijn dood in 1568 opstelde, dat zijn grafmonument moest worden opgericht in de kerk van Santa Maria del Popolo in Rome, ‘niet voor enige pracht of ijdele roem ...’ Hierop liet hij enkele overwegingen volgen die verklaren waarom hij wél een grafmonument wenste: ‘[...] om zijn nabestaanden via zijn voorbeeld aan te zetten tot deugdzaamheid en opdat zij, aangespoord door zijn aanblik, bidden tot God voor zijn ziel.’¹⁶ Vanuit eenzelfde denkwijze beoordeelde Jean Chapeville, schrijver van een geschiedenis van de bisschoppen van Luik, omstreeks 1615 het grafmonument van kardinaal de la Marck. Hij deed de kritiek van Sleidanus af als Protestantse propaganda en schreef dat het praalgraf aanzette tot meditatie. De kardinaal, aldus Chapeville, had het monument al tijdens zijn leven laten oprichten, omdat hij immer zijn levenseinde voor ogen had gehad.¹⁷ Goede verstaanders zullen hier een echo hebben gehoord van een vers uit het Bijbelboek *Ecclesiasticus* (Wijsheid van Jezus Sirach), 7: 40 (36): ‘Denk bij al uw woorden aan uw levenseinde | en u zult uw leven lang niet zondigen.’ Chapeville liet zich in deze beschrijving van de kardinaals besef van sterfelijkheid misschien leiden door de (reeds geciteerde) epitaaf op het grafmonument: ‘... met [immer] de dood voor ogen, heeft hij [dit monument] bij leven voor zichzelf opgericht.’ Erg origineel was deze epitaaf overigens niet, want dezelfde zinswending was al eerder aangebracht op de grafmonumenten van kardinaal Antoniotto Pallavicino († 1507), in de Sint-Pieter in Rome,¹⁸ en van bisschop Andrea Novelli († 1521), in de Sint-Laurentiuskathedraal in Alba (Piemonte).¹⁹ Ook hier kunnen goede verstaanders een echo hebben gehoord, en wel van enkele regels uit *De navolging van Christus* door Thomas à Kempis, uit ca. 1440 (I, 23): ‘Gelukkig hij, die de ure zijns doods altijd voor ogen heeft, | en op sterven zich dagelijks voorbereidt.’

Uit deze verwijzingen valt op te maken dat het praalgraf van kardinaal de la Marck niet alleen maar een monument van protserige rijkdom was, maar dat het ook stof tot nadenken voor de beschouwers bood. Chapeville kon moeilijk de rijkdom negeren waaraan Sleidanus zich zo ergerde, maar wees uitdrukkelijk op de meer spirituele dimensie van het monument. Hij vermeldde dat de kardinaal het grafmonument had laten maken van verguld brons en het had laten voorzien van diverse beelden, ‘opdat het opmerkelijk

zou zijn door de geldswaarde, evenals door de betekenis' (*precio, sic et significatione notabile*). Het beeld van de knielende kardinaal, met de handen gevouwen en de blik gericht op de hemel, tegenover het beeld van de Dood die hem met zijn vinger ontbiedt, diende – volgens Chapeaville – als vermaan aan de kardinaal zelf, zolang hij in leven was, en aan alle beschouwers om zich immer bewust te zijn van het onvermijdelijke levenseinde en om met het oog op het hiernamaals voortdurend een deugdzaam leven te leiden.²⁰ Hoe pompeus sommigen het grafmonument dan ook vonden, het diende tevens, misschien zelfs: vooral, als aanzet tot meditatie en daarmee tot devotie, ook voor de kardinaal zelf. Zolang hij in leven was, aldus Chapeaville, dwong de aanblik van zijn vergulde zelfbeeld in confrontatie met de Dood, en de doodskest die al klaarstond voor zijn stoffelijke resten, hem tot nadenken over zijn levenseinde en het hiernamaals.

Gedachten over de dood

Deze voortdurende en indringende (dwang)gedachte aan de naderende dood en Gods oordeel over leven nadien, was veel voorkomend. De tombe van Diego Melendez de Valdes, bisschop van Astorga en vervolgens Zamora († 1506), oorspronkelijk in de San Giacomo de' Spagnuoli in Rome, was voorzien van inscripties die verklaarden dat de bisschop voortdurend mediteerde over zijn eigen sterfelijkheid en daarom bij leven dit graf voor zijn dode lichaam had laten maken. Een kort en bondig aforisme vermaande de beschouwers: 'Voor niemand is de dag zeker; de dood is wel zeker. Onzeker is de zorg voor wat daarop volgt; wie wijs is plaatse daarom van tevoren een tombe voor zichzelf.' Een tweede aforisme was van iets minder zorgelijke en meer spirituele aard, en luidde: 'Godsdienstigheid is de bondgenoot van het leven, vroomheid de metgezel van de dood.'²¹ Kardinaal Francesco Armellini liet in 1524 een groot grafmonument voor zichzelf en zijn vader maken, in de Santa Maria in Trastevere in Rome. Totdat hij overleed in 1527 had hij drie jaar lang de gelegenheid om bij zijn eigen graf te mediteren over zijn sterfelijkheid, overeenkomstig de inscriptie die hij had laten aanbrengen: 'Kardinaal Francesco Armellini (...), overwegende de onbestendige zwakheid van het leven van stervelingen en de onzekere wisselingen in de gang der zaken, heeft, opdat de Heer hem niet onvoorbereid zou verschijnen, bij leven en in waakzaamheid dit huis voor zichzelf gebouwd. (...) Voorwaar, de mens is een waterbel.'²² Vergelijkbare overwegingen had kardinaal Francisco de Quiñones († 1540) toen hij voor zichzelf een grafmonument oprichtte in de

Santa Croce in Gerusalemme, in Rome. Blijkens de inscriptie deed hij dit ‘bij leven voor zichzelf, indachtig de dood en de wederopstanding.’²³ Daarop volgt een citaat uit het Bijbelboek *Job* (14:14): ‘Ik zal hopen totdat mijn verandering zal komen.’ Het beste voorbeeld van een kardinaal die net als Everhard de la Marck mediteerde bij aanschouwing van zijn eigen graf en lichaam, was Alessandro Oliva († 1463). In een kapelletje naast zijn werkkamer in Rome had hij een schilderij opgesteld, dat een graftombe toonde waar hij zelf lag opgebaard. Daaronder stond het al eerder geciteerde vers uit Ecclesiasticus 7: 40 (36): ‘Denk bij al uw woorden aan uw levenseinde | en u zult uw leven lang niet zondigen.’ Overigens trof kardinaal Oliva – anders dan zijn collega uit Luik – geen voorbereidingen voor een écht graf: ‘Mijn ziel – zei hij – heb ik eerder al aan God gewijd, mijn lichaam laat ik nu over aan een godvrezend persoon; begraaf mij daar, waar hij dat wil.’²⁴

Conclusie: dood en devotie

Men kan zich afvragen in hoeverre kardinaal de la Marck zijn levenseinde voor ogen had toen hij zich op vrijdag 17 januari 1538 overdadig tegoed deed aan mosselen, en of hij – iets algemener gesteld – werkelijk immer indachtig de dood leefde en ooit daarover mediteerde in het zicht van zijn eigen praalgraf. Misschien waardeerde hij zijn eigen mausoleum vooral als ‘ego-monument’. Men kan zich eveneens afvragen of de pracht en praal van het graf niet veeleer een belemmering vormden voor meditatie en gevoelens van devotie dan dat zij daartoe aanzetten. In ieder geval lijkt het er wel op dat voor een goed begrip en waardering van het monument de factor tijd een rol van belang speelde – zoals meestal het geval is bij meditatie en devotie. In 1551 deed Johannes Sleidanus het praalgraf al op het eerste gezicht af als een monument van ijdelheid, maar omstreeks 1615 besteedde Jean Chapeville er meer tijd en aandacht aan. Bij dit nadere inzien herkende hij er een boodschap in, die zowel de kardinaal zelf als ook zijn tijdgenoten en nabestaanden aansprak. De kern van die boodschap lag weliswaar voor de hand – *Memento Mori* – maar door de mogelijkheid het hoofd van de vergulde kardinaal naar diverse kanten te draaien en hem zo op verschillende manieren te laten reageren op de Dood, vielen er allerhande nuances aan die boodschap te ontdekken. Dit leidde tot overdenking en bespiegeling, tot contemplatie en reflectie op leven, dood en de uiteindelijke ontmoeting met de Schepper, en in erkenning van diens oneindige goedheid tot toewijding en devotie. Dergelijke bespiegelingen vroegen om tijd en rust, zodat men de boodschap

telkenmale kon overdenken en men deze zich helemaal eigen kon maken. In dit proces van meditatie overdacht men wellicht ook de betekenis van de dure materialen en herkende men misschien daarin een diepere boodschap. Want hoe kostbaar die materialen ook waren, zij hadden niet kunnen voorkomen dat ook de kardinaal had moeten toegeven aan de uitnodiging van de Dood, en zij zouden de kardinaal evenmin van hulp zijn als hij in het hiernamaals zijn Schepper ontmoette van aangezicht tot aangezicht.²⁵

De ironie wil dat de kostbare materialen ook niet hebben kunnen voorkomen dat het grafmonument zelf zou vergaan. Nadat het in 1794 uit de kerk was verwijderd, werd het in 1802 omgesmolten en tegen een hoge prijs verkocht. Het vergulde hoofd van de Dood bracht 490 francs op, de sarcofaag zelfs 40.000. Het verguldsel zou meer dan 100.000 francs hebben opgeleverd!²⁶ Maar nog ironischer is, dat het lichaam van de kardinaal niet van stof tot stof is vergaan. In 1809 ontdekte men het in een loden kist in de kelder onder het inmiddels gesloopte monument. Lichamen werden lang niet altijd *in* het grafmonument begraven, maar dikwijls in de grond eronder of er vlakbij. Het werd overgebracht naar de nabijgelegen Sint-Pauluskerk (thans de kathedraal) en daar opnieuw begraven. Op 4 augustus 1887 werd toestemming verleend om de grafkist te openen en trof men het lichaam van Everhard de la Marck aan in uitstekende staat van conservatie, gekleed in een kardinaalsgewaad.²⁷

Noten

1. Edmond Reusens (ed.), 'Vita reverendissimi domini domini Erardi a Marca, episcopi Leodiensis, extracta ex Joanne Brusthemio, franciscano', *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* 8 (1866), 9-104, inz. 103-104. Joannes Brusthemius is de Latijnse naam van de franciscaanse geleerde Jean de Brusthe(im) (†1549).
2. *Ibid.* Het was niet ongebruikelijk dat hart en/of ingewanden op een andere plaats werden begraven dan het lichaam: zie Meredith J. Gill, 'Death and the Cardinal: The Two Bodies of Guillaume d'Estouteville', *Renaissance Quarterly* 54/2 (2001), 347-388, inz. 369 e.v. en 374 e.v.

De diverse transcripties van de inscriptie op het grafmonument zijn onderling verschillend, waardoor de precieze bewoording niet meer is vast te stellen. Ik heb de uitvoerigste versie overgenomen (nl. die van mr. Mattheus Brouërius van Nidek, uit 1705 – zie hieronder, n. 4), omdat die mij het meest waarschijnlijk lijkt. Ik heb daaraan één woord toegevoegd (*semper* = immer), op grond van het feit dat de voorbeelden van deze zinsnede dit woord ook hebben (zie hieronder, n. 18 en 19): ERARDVS PRIMVS GENERE DE MARKA TERTIVS MORTEM PRAE OCVLIS [SEMPER] HABENS VIVENS SIBI POSVIT. *Primus* (de eerste) slaat op het feit dat Everhard de

- eerste prins-bisschop van Luik was met de naam Everhard, *tertius* (de derde) duidt aan dat hij de derde telg uit het De la Marck geslacht was met de naam Everhard.
3. Luik, Bibliothèque centrale, Fonds de Theux, ms. 927, *Chronique de Liège*, t. II, 38-38bis, gereproduceerd in: Jean Lejeune (ed.), *Liège et son palais. Douze siècles d'histoire* (Antwerpen: Mercator Fonds, 1980), 112.
 4. Henri Victor Michelant (ed.), *Voyage de Philippe de Hurgés à Liège et à Maestrect en 1615* (Luik: L. Grandmont-Donders, 1872), 75-79; *Très exacte description des Provinces Unies des Pays Bas, et villes der Sedan, Liège, Aix-la-Chapelle, Maastricht, Bolduc [sic!], Bréda et Geertruidenberg (...)* avec de remarques par Mre Matthieu Brouerius de Nidek, advocat (Maastricht, Gemeentearchief, hs. 242), in: Leon Halkin, *Une description inédite de la ville de Liège en 1705* (Luik: Faculté de Philosophie et Lettres, 1948), 56-61. Behalve in deze twee 'bronnen' is er ook veel (aanvullende) informatie te vinden in: Xavier van den Steen, *La cathédrale de Saint Lambert à Liège et son chapitre de Tréfonciers* (Luik: L. Grandmont-Donders, 18802), 245-249, en Jules Helbig, *La Sculpture et les arts plastiques au pays de Liège et sur les bords de la Meuse* (Brugge: Desclée de Brouwer 18902), 101-103.
 5. Ik kan niet zeggen hoe nauwkeurig deze afmetingen zijn, omdat de diverse vermeldingen onderling verschillen en de meer recente publicaties niet duidelijk maken met welke 'voet' zij rekenen. Ik heb mij gebaseerd op de afmetingen die worden genoemd in de oudste bron, nl. Philippe de Hurgé uit 1615 (*cit.* in n. 4), 76, ervan uitgaande dat één Luikse voet gelijk is aan 0,2918 m. (https://nl.wikipedia.org/wiki/Voet_lengtemaat)
 6. Dat wil zeggen: de drie theologische Deugden (Geloof, Hoop en Liefde) en de vier kardinale Deugden (Rechtvaardigheid, Voorzichtigheid, Dapperheid en Gematigdheid).
 7. De inscripties zijn stuk voor stuk vermeld door Brouërius van Nidek (zie n. 4), 59. Zie verder: Suzanne Collon-Gevaert, 'Méditations sur des tombeaux', *Bulletin de la société royale Le Vieux-Liège* IV/104 (1954), 280-289.
 8. De Hurgés (zie n. 4), 78-79; Brouërius van Nidek (zie n. 4), 58-60.
 9. De Hurgés (zie n. 4), 76-77.
 10. *Ivi*, 78-79.
 11. *Ivi*, 79; Van den Steen (zie n. 4), 248.
 12. Helbig (zie n. 4), 101; Van den Steen (zie n. 4), 248-49.
 13. De Hurgés (zie n. 4), 79.
 14. Johannes Sleidanus, *De statu religionis et rei publicae Carolo V. Caesare commentarii* (Straatsburg: Josias, 1561 (oorspr.: 1555)), 120v (liber XII, jaar 1538).
 15. *A famous cronicle of oure time, called Sleidanés Commentaries concerning the state of religion and common wealth, during the raigne of the Emperour Charles the fift ...*, translated out of Latin into Englishe, by Ihon Daus (London: By Ihon Daye, for Abraham Veale, and Nicholas England, 1560), 159v.
 16. Enzo Bentivoglio en Simonetta Valtieri, *S. Maria del Popolo* (Rome: Bardi, 1976), 172.
 17. Jean Chapeaville (soms gespeld als Chapeauville), *Qui gesta pontificum Leodiensium scripserunt auctores praecipui* (Luik: Christian Ouwerx, 1611-16), dl. III, hfd. 15, 294.
 18. ANTONIOTVS CARD. S. PRAEXEDIS | MORTEM PRAE OCVLIS SEMPER

HABENS | VIVENS SIBI POSVIT. Blijkens een later toegevoegde inscriptie is het monument in 1596 verplaatst naar de Santa Maria del Popolo in Rome, waar het nu nog altijd staat: Vincenzo Forcella, *Iscrizioni delle chiese e d'altri edifici di Roma dal secolo XI fino ai giorni nostri* (Rome: Cecchini, 1869-84), resp. VI, 53, nr. 112, en I, 333, nr. 1264. Hannes Roser, *St. Peter in Rom im 15. Jahrhundert. Studien zu Architektur und skulpturaler Ausstattung* (Römische Studien der Bibliotheca Hertziana, 19. München: Hirmer, 2005), 235 – 240.

19. ANDREAS NOVELLVS ALBENSIS EPISCOPVS | MORTEM PRAE OCVLIS SEMPER HABENS | SIBI VIVENS POSVIT ANNO SALVTIS MDXIII. Joannes Andrea Iricus, *Rerum patriae libri III. ab anno urbis aeternae CLIV. usque ad annum Chr. MDCLXXII. ubi Montisferrati principum, episcoporum, aliorumque illustrium virorum gesta ex monumentis plurimis nunc primum editis recensentur* (Milaan: Typis Palatinis, 1745), II, 260.
20. Chapeaville (zie n. 17), 294.
21. Het grafmonument is begin 20ste eeuw verplaatst naar de Santa Maria in Monserrato in Rome. De opschriften zijn gepubliceerd door Forcella (zie n. 18), II, 223, nr. 1541. In 1632 publiceerde Wilhelm Baudartius de volgende (m.i. weinig geslaagde) vertaling van het eerst geciteerde aforisme, in zijn *Apophthegmata christiana, ofte: Ghedenck-weerdige, leersame, ende aerdighe spreuken, van vele ende verscheyden chrestelicke ende christen-ghelijcke personen gesproken ...: alles uyt vele gheloofweerdighe scribenten met grooten vlijt versamelt* (Leiden: David Janssz. van Ilpendam, 1632), 141: 'Yeder weet dat hy moet sterven, niemant weet Wanneer 't zijn sal | Maer wat Graf dat u de Vrienden sullen maken na u doot | Niemant weet, noch oock can seggen, daerom wees doch niet soo mal, | Dat ghy't op haer laet berusten, maeckt het selfs, 'tsy cleyn of groot.'
22. Forcella (zie n. 18), III, 344 no. 1060; ik ben ervan uitgegaan dat het woord *intutus* in de oorspronkelijke Latijnse tekst een verschrijving is van *intuitus*. Jutta Götzmann, *Römische Grabmäler der Hochrenaissance. Typologie - Ikonographie - Stil* (Beiträge zur Kunstgeschichte des Mittelalters und der Renaissance, 13. Münster: Rhema, 2010), 151-189.
23. Forcella (zie n. 18), VIII, 191 no. 509. Sible de Blaauw, 'Das "opus mirabile" des Kardinals Quiñones in S. Croce in Gerusalemme zwischen Memoria und Liturgie', in: Arne Karsten en Philipp Zitzlsperger (ed.), *Tod und Verklärung. Grabmalskultur in der Frühen Neuzeit* (Keulen: Böhlau, 2004), 137-155.
24. Giovanni Antonio Campani, 'In funere cardinalis Sanctae Susannae Saxoferratensis oratio', in: *Omnia Campani Opera* (Venetië: Bernardino de'Viani, 1502), CXIIIr.
25. Men kan hierbij denken aan Bijbelteksten als Lucas 12: 20-21.
26. Van den Steen (zie. n. 4), 246.
27. Gustave Ruhl, *La cathédrale Saint Lambert à Liège* (Luik, 1904), n. 22 (geraadpleegd via: http://www.chokier.com/FILES/STLAMBERT/La_cathedrale-Ruhl.html); van den Steen (zie. n. 4), 246-247.